

Рецензія

ЛІТЕРАТУРНА НОРМА У МОВНІЙ ПРАКТИЦІ СЬОГОДЕННЯ

Літературна норма і мовна практика : [монографія] / С. Я. Єрмоленко,
С. П. Бибик, Т. А. Коць та ін.; [за ред. С. Я. Єрмоленко]. – Ніжин: ТОВ «Видавництво
«Аспект-Поліграф», 2013. – 320 с.

Головна ознака літературної мови і центральне поняття теорії культури мови – літературна норма. Інтригуючи читача, у передмові рецензованого дослідження автори називають норму літературної мови головною «дійовою особою» культури мови. Дійсно, у монографії літературна норма – не просто предмет дослідження, а «персонаж» сучасної мовної практики, що живе своїм життям. Уперше в українському мовознавстві феномен норми розкрито комплексно: у стильових різновидах сучасної української мови, з опорою на співвідношення понять «прескриптивна і дескриптивна норма».

Характеристика норми – одна з найскладніших мовознавчих проблем, багатовимірність якої визначається фактами історичними, культурно-соціологічними і власне лінгвальними. Ще 1936 року у вступі до доповіді, виголошеної на IV лінгвістичному з'їзді в Копенгагені, Б. Гавранек поставив питання, чи є взагалі мовна норма предметом лінгвістичного вивчення? У згаданій доповіді він ствердно відповів на це питання. Спостереження науковців за змінами норми в часі і в її функціональній варіативності дають змогу осмислити її діалектичну суть і власне мовну природу. Відділ стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України під керівництвом С. Я. Єрмоленко продовжує традицію дослідження літературної мови, яка утвердилася у слов'янському мовознавстві. У монографії лінгвісти задекларували завдання показати багатоплановість, динамічну стабільність явища літературної норми як ознаки розвиненої літературної мови, виокремити диференційні ознаки літературної мови, наголосити на критеріях становлення літературної норми, на відмінності змісту понять «мовна норма» і «літературна норма», «літературна мова» і «мова художньої літератури».

Три розділи колективної праці охоплюють три напрямки бачення природи і функціонування літературної норми. У першому розділі «Феномен літературної мови» представлено концептуальні положення про ознаки літературної мови, критерії літературної норми, літературний стандарт у контексті мовної свідомості українців, художній стиль як складник національної лінгвокультури. Засадничим у монографії є трактування літературної мови як історично закономірної, суспільно важливої і необхідної форми існування національної мови. Такі визначальні ознаки її, як наддіалектний характер і динамічна стабільність норми, кодифікованість у словниках і граматиках, поліфункціональність і вербалізована поняттєва структурованість, якнайтісніше пов'язані з усвідомленням ролі літературної мови – репрезентантки (за словами І. Я. Франка) національної єдності. Автори наголошують на тому, що у кінці ХХ століття в Україні актуалізувалося питання державотворчої ролі української мови і пов'язане з ним питання літературного стандарту. *«Поняття «літературна мова» і «літературний стандарт» синонімічні, проте друге стосується саме новітньої історії української літературної мови і некоректне щодо попередніх історичних періодів»* (с. 7). У формі таблиці представлено наявність ознак норми в писемному та усному стандарті і в територіальних та соціальних діалектах.

Слід відзначити те, що у рецензованій праці диференційовано широкий і вузький зміст поняття «сучасна літературна мова»: *«Якщо в широкому розумінні сучасна літературна мова – це мова від Івана Котляревського до наших днів..., то у вузькому розумінні поняття... об'єднує комунікативну практику трьох поколінь. Це період одночасного життя старшого,*

середнього й молодшого поколінь. Мова молоді завжди відрізняється від мови старших людей, проте врівноважує цю різницю комунікативна активність середнього покоління, що й визначає характер норм сучасної літературної мови» (с. 15–16).

Серед критеріїв літературної норми у дослідженні виокремлено зовнішні (соціально-культурні) і внутрішні (системні). Водночас науковці ставлять насущне питання, за якими критеріями має відбуватися кодифікація літературної норми? Відповідь базується на трьох позиціях. За критерії кодифікації норми мають правити: 1) мовна практика освічених носіїв української літературної мови; 2) відповідність структурі української мови; 3) збереження писемно-літературних традицій, які об'єднують комунікативну практику трьох поколінь носіїв літературної мови. Підсумовує підрозділ теза про дедалі більший вплив засобів масової інформації на мовну свідомість носіїв літературної мови. У засобах масової комунікації репрезентовано писемну й усну форми спілкування. *«Цей чинник робить їх всеохопними і щодо трансформації в них функціональних стилів літературної мови» (с. 31).*

Осмилення феномену літературної мови як неодмінного складника духовної культури українців пов'язане, як зазначають автори монографії, з розвитком національного самовизначення українців, із сприйманням писемної літератури, яку створено українською мовою. Художньо-мовна практика письменників як критерій становлення й динаміки мовної норми пов'язана з історичними періодами розвитку української літературної мови. У монографії дотримано уже класичних постулатів, що письменник – носій літературної мови, але він і найактивніший творець національної мови в тому розумінні, що глибоко відчуває найтонші порухи народного слова, відтворює живе слово народу. *«Під пером майстра оновлюються, засвічуються новими гранями давно відомі лексичні скарби. «Індивідуальна мовотворчість виконує структурно-розширювальну (оновлення засобів мововираження) й огранювальну (удосконалення традиційних засобів) функцію творення стильової художньої (поетичної) норми» (с. 41).* Автори рецензованої праці застерігають, що сьогодні завдання дослідників – утримати теоретичний баланс між розглянутим постулатом про художній стиль як критерій становлення літературної норми і коректним трактуванням історичної ролі інших внутрішньомовних та позамовних чинників її розвитку. В іншому разі постає небезпека примітивного ототожнення літературної мови та мови художньої літератури, системи яких, як відомо, не конгруентні ані функціонально, ані за рівневими показниками.

У другому розділі *«Динамічна стабільність норми – ознака розвиненої літературної мови»* схарактеризовано просторову і часову глибину літературної мови, динаміку лексичної і граматичної норми, представлено кореляцію понять «норма» – «Інтернет» – «словник».

Цілком підтримуємо тезу, що виток норми сучасної української літературної мови треба бачити не лише в певних просторових відмінностях, а й у писемно-літературних традиціях, що характеризують історичні періоди літературної мови. Запропонована С. Я. Єрмоленко метафора *«просторова і часова глибина літературної норми»* ґрунтується на розумінні літературної норми як певного конструкту, який витворюється в свідомості людей, належних до однієї комунікативної спільності. Жанрово-стильові різновиди писемної і усної української літературної мови на сучасному синхронному зрізі засвідчують існування літературної норми, якій не так просто дати однозначну просторову кваліфікацію. На думку науковця, *«якщо в художньому стилі через його прив'язаність до розмовного джерела безпосередньо виявляються просторові ознаки літературної мови..., то в таких стилях, як науковий, офіційно-діловий, літературна норма виявляє найвищий ступінь стандартизованості, причому говорити про діалектну основу такої стандартизованої літературної мови можна з великою мірою умовності. Не випадково в науковій практиці послуговуються поняттям «загальнолітературна норма», сутність якого визначається характером його протиставлення стильовим та стилістичним нормам» (с. 67).*

У підрозділах про динаміку лексичної і граматичної норми охоплено аналізом велику кількість різних лексико-семантичних і лексико-стилістичних процесів. Теоретичний виклад вдало проілюстровано численними цікавими прикладами. Оригінально видається розвідка про роль Інтернету у лінгвістичних студіях. Увиразнено нові завдання, які стоять перед сучасною

українською лексикографією у період гіпердинамічних змін в інформаційному середовищі. Велике прикладне значення мають матеріали про засади створення словника (від мовної практики до визначення реєстру), про пошукові машини Інтернету як засіб для формування лексикографічного реєстру, про модель формування лексикографічного реєстру.

Третій розділ «Культура мови: теорія і практика» висвітлює специфіку символічної і прагматичної, сильної і слабкої мовної норми, розкриває секрети рефлексії над літературною нормою, вводить у світ мовної культури і моди. Завершує монографію оригінальний аналіз культуромовного дискурсу в збірнику «Культура слова».

У монографії задекларовано, що реальне функціонування норми як ознаки літературної мови пов'язане із символічною і прагматичною оцінкою норми. Символічна норма – це *«сформований в уяві мовця ідеал мовної норми, який уособлює зв'язок із народнорозмовними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов»* (с. 261). Прагматична норма полягає у використанні *«мовних засобів для досягнення передусім комунікативної мети – порозуміння»* (с. 265). Із цими поняттями, як стверджують автори, корелюють поняття сильної і слабкої мовної норми. Сильна, або стійка, мовна норма – це регулярні, традиційні реалізації кодифікованих мовних одиниць у писемній і усній практиці, а слабка мовна норма – це нестійка норма, пов'язана з регулярним відхиленням від кодифікованих правил. Наведено чимало лінгвальних фактів на підтвердження дії сильної і слабкої мовної норми. Супроводжують аналіз виразні схеми, малюнки.

Постійні рефлексії над літературною нормою передусім свідчать про культивування в суспільстві літературного різновиду як вищої форми національної мови. У рецензованій праці вказано, що поняття «рефлексії над літературною нормою» стосується переважно двох різних об'єктів: а) культури мови як навчальної дисципліни, мета якої – утверджувати літературну норму, формувати літературний стандарт як взірцевий різновид національної мови; б) культури мови як певного рівня мовної свідомості і мовної грамотності освічених людей. Вважаємо дуже важливим твердження, що культура мови починається із самоусвідомлення мовної особистості. Культура мови *«зароджується й розвивається там, де носіям національної літературної мови не байдуже, як вони говорять і пишуть, як сприймається їхня мова в різних сферах суспільного спілкування, а також у контексті інших мов»* (с. 278).

У виданні висвітлено також проблему співвідношення понять «модне» і «частотне». Узагальнювальною є теза, що здебільшого мода досить швидко змінюється, новизна нейтралізується, і на кожному етапі мовокористування виникають нові «модні» засоби мовного вираження. Водночас мовна мода може сигналізувати про формування, усталення нової стильової норми.

Кожному дослідникові-практику радимо ознайомитися із розвідкою «Відбиття культуромовного дискурсу в збірнику «Культура слова». Імпонує чіткий аналіз термінологічного апарату галузі на основі новаторської методики числової параметризації. Викликають неабиякий інтерес визначені коефіцієнти наукового зацікавлення мовою письменників. Слід поцінувати те, що і в самій монографії дуже виважено функціонує метамова галузей стилістики і культури мови. Виявлено оригінальні термінологічні варіанти, як-от: *загальномовний словник – загальномовний кадастр*. Окремі положення афористичні. Наприклад, вислів С. Я. Єрмоленко про словники: *«Словник національної мови – це справді весь світ, даний нам у поняттях, уявленнях і закарбований у словах»* (с. 314).

Загалом праця цілісна за предметом опису і широка за джерельним матеріалом, класична і новаторська за підходами до лінгвальних фактів. Після прочитання монографії виникає відчуття «невпинного плину мовної ріки». Замислюєшся і над дискусійними моментами. Так, на нашу думку, невирішеним залишається питання розмежування ознак і критеріїв літературної норми (наприклад, естетичне сприймання – це ознака чи критерій?). Звісно, що рецензована праця не розставила всі крапки над і у дослідженні норми та мовної практики. Якщо прескриптивна норма – це своєрідний ідеал, до якого важко наблизитися, то і ніколи не можна завершити процес унормування мови. Адже в кожному історичну добу діє своя норма, оцінювати її треба з

погляду того часу, тих комунікативних потреб, які постають в суспільстві. Професор М. Грушевський в одній із статей, опублікованих у «Раді», зазначав: «Поки народ живе, живе його мова. Ні я, ні ви, читачу, не вгадаєте, яка буде мова наша літературна й наукова, її термінологія, її правопис навіть за п'ятдесят літ, як будуть писати й говорити наші внуки. Пильнуймо своєї мови, поліпшаймо її, але не затуркуймо голови ані собі, ані людям надмірним перфекціонізмом. Давлеєт днєві злоба його. Дев'яносто дев'ять процентів того, що продукуємо ми тепер, сповнивши свою службу в теперішній хвилі, однаково забудеться, і що ж тут старатися про те, щоб його форма подобалася будучим поколінням, коли в тім вони не будуть мати потреби. Те з теперішніх писань, що потрібне буде для ужитку наших правнуків, постараються вони перевести на будучий правопис і мову перелицюють, коли воно буде потрібним для широкого ужитку. Сей труд і клопіт можемо їм полишити; не маймо претензії творити для віків, а ліпше пильнуймо свого обов'язку перед хвилею, перед її вимогами, щоб чесно сповнити його».

Рецензія надійшла до редакції 24.11.2014 р.

УДК 811.161. 2. 276.1"18"

Тетяна Сукаленко

(Національний університет державної
податкової служби України)

ТИПАЖ «ПОМІЩИК» НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ ХІХ СТ. «КІЄВЛЯНИНЪ»

Стаття присвячена вивченню інтерпретації типажу «поміщик» на сторінках газети ХІХ ст. «Кієвлянинъ» та складанню його лінгвокультурної характеристики за даними української мови. У роботі подано проміжні результати дослідження типажу «поміщик», що виконується в руслі лінгвокультурології. Автор статті досліджує поведінкові характеристики типізованої особистості поміщика через призму оповідання ХІХ ст. Яковлевої «Старосвѣтскіє помѣщики (только не Гоголевскіє)», спираючись на теоретичні напрацювання, викладені в низці публікацій професора В. І. Карасика, присвячених новому напрямку в лінгвокультурології – теорії лінгвокультурних типажів.

Об'єктом вивчення є типаж «поміщик», як предмет аналізу розглядаються поняттєві, перцептивно-образні та ціннісні характеристики зазначеного типажу в оповіданні Яковлевої «Старосвѣтскіє помѣщики (только не Гоголевскіє)».

Ключові слова: типаж, лінгвокультурний типаж «поміщик», поняттєві, перцептивно-образні і ціннісні характеристики.

Татьяна Сукаленко. ТИПАЖ «ПОМЕЩИК» НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ ХІХ В. «КИЕВЛЯНИНЪ»

Статья посвящена изучению интерпретации типажа «помещик» на страницах газеты ХІХ в. «Киевлянинъ» и составлению его лингвокультурной характеристики по данным украинского языка. В работе представлены промежуточные результаты исследования типажа «помещик», выполняемого в русле лингвокультурологии. Автор статьи исследует поведенческие характеристики типизированной личности помещика через призму рассказа